

van de negentiende eeuw waarin de conservatieven en de liberalen beurtelings de dienst uitmaken. Het boek stimuleert daarnaast tot het onvermijdelijke (en spannende) verdere uitdiepen. Misschien dan niet de Lebakzaak (dat heeft Tom Phijffer in 2001 al uitputtend gedaan), maar wel, om een paar voorbeelden te geven, het nalopen van de vele literaire verwijzingen in de Verlovingsbrieven of de *Ideën* en daarmee Multatuli's schatplichtigheid aan de Verlichting, of zijn relatie met de vrijmetselarij.

Multatuli wordt in dit boek getekend als een mens met grillige, afwisselend briljante en onuitstaanbare trekken, die hoge ambities had ten aanzien van het schrijverschap maar zich daarvan afkeerde toen hij eenmaal schrijver was. Iemand van wie we na lezing van zijn levensverhaal met Dresden kunnen zeggen: 'die vent kon niet anders dan het leven leiden dat hij geleefd heeft'.

Guido Leerdam

'In het liefdeleven ligt gansch het leven': het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930 / Harold van Dijk. - Assen : Koninklijke Van Gorcum, 2001. - X, 384 p. ; 24 cm. Ook verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2001.

ISBN 90-232-3752-8 Prijs: € 44,70

Heleen van Carry van Bruggen, *Eline Vere* van Louis Couperus, *Een liefde* van Lodewijk van Deyssel, *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden – deze romans en hun auteurs behoren tot de canon van de Nederlandse literatuur. Maar wie kent bijvoorbeeld *Vlindertje* van Henri Borel, *Zondaresje* van Fenna de Meyier, *Het leegte leven* van Jeanne Reyneke van Stuwe of de *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* van Annie Salomons? De genoemde boeken maken deel uit van een corpus van circa honderd romans en verhalen uit de periode 1885-1930 dat door Harold van Dijk werd onderzocht. Zijn studie, waarop hij in 2001 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde, stelt zich tot taak de thematische en ideologische kenmerken van dit bronnen corpus te analyseren. De representatie van de vrouw staat hierbij centraal. Er worden in feite twee groepen teksten bestudeerd: ten eerste romans en verhalen van Nederlandse auteurs met een vrouwelijke protagonist waarvan de handeling speelt in het Nederland van de eigen tijd; ten tweede filosofische, cultuurkritische en levensbeschouwelijke verhandelingen van wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke aard die de positie van de vrouw thematiseren. Het laatstgenoemde corpus dient ter contextualisering van de bevindingen uit de verhalende teksten. Naar aanleiding van significante veranderingen ten aanzien van de representatie van de vrouw brengt de auteur een cesuur aan in zijn onderzoeksperiode. In hoofdstuk twee tot en met vijf onderzoekt hij het proza en het ideologisch discours vóór 1910, in hoofdstuk zes en zeven komen prozateksten en het wetenschappelijk respectievelijk maatschappelijk debat over de positie van de vrouw tussen 1910 en 1930 aan bod. De twee deelcorpora worden voor elke periode apart onderzocht om de resultaten vervolgens in een vergelijkend perspectief te plaatsen.

De verhalende teksten worden aan een narratologische analyse onderworpen. De nadruk ligt hierbij op de vrouwelijke hoofdpersonages: hun uiterlijk en karakter, hun handelen en de daaraan ten grondslag liggende motivatie, hun interactie met de overige figuren en hun situering in de verhaalruimte. Er is nauwelijks sprake van theoretisch-methodische reflectie over de toe te passen interpretatiemethode. De lezeres moet genoegen nemen met de informatie dat het onderzoek vooral op de 'inhoudelijke' en minder op de 'formele' aspecten van de teksten gericht is. De meestal boeiende en heel informatieve tekstanalyses hebben inderdaad vooral betrekking op het niveau van de 'geschiedenis'; aspecten van het 'verhaal', dus de gebruikte literaire procédés, krijgen minder aandacht. Het gaat kennelijk overwegend om verhalend proza van geringe esthetische complexiteit. Het vaak duidelijk conventionele en stereotiepe karakter van de gebruikte stijlmiddelen, handelingspatronen en personagebeelden had nadrukkelijker naar voren kunnen worden gebracht. Van Dijk benadert zijn literaire bronnen echter voornamelijk vanuit een ideeënhistorische invalshoek. Door de samenstelling van een proza-corpus van grotendeels niet gecanoniseerde teksten tekent hij verzet aan tegen een onderzoekspraktijk die vooral oog heeft voor in poëticaal opzicht normdoorbrekende teksten.

Een ideologiekritische interpretatie moet de circa honderd onderzochte teksten aan de vergeetheid ontrukken.

Tegen de achtergrond van de literatuurgeschiedschrijving bakent Van Dijk zijn onderzoeksperiode af als het tijdperk van het realisme als voortzetting van het naturalisme, echter zonder in te gaan op de aan het naturalisme voorafgaande realistische periode. De knoop die hij met dit op zijn minst voor discussie vatbare periodiseringsvoorstel gelegd heeft, hakt hij meteen door: het voornaamste kenmerk van de door hem onderzochte stroming is volgens hem de uitbeelding van de sociale werkelijkheid – een vaag criterium van geringe heuristische waarde.

Voor de hele onderzoeksperiode constateert Van Dijk twee ideologische hoofdlijnen: het sociaal-psychologisch en levensbeschouwelijk debat wordt in de vijf decennia in kwestie aan de ene kant gedomineerd door het natuurwetenschappelijke discours met het Darwinisme als toonaangevende theorie; evolutionisme en wetmatigheidsdenken vormen de basis van de anthropologie. Aan de andere kant is er sprake van een duidelijk 'ge-gendered' dualistisch denken: begrippenparen als ziel en zinnen, emotie en verstand, natuur en cultuur worden volgens de traditionele theorie van de met elkaar contrasterende en elkaar aanvullende geslachtskarakters op de relatie tussen vrouwen en mannen geprojecteerd.

In het proza tussen 1885 en 1910 heeft Van Dijk vooral hoofdpersonages in de leeftijdsfase van de nog niet en de pas getrouwde vrouw aangetroffen. De overwegend in de brede burgerstand gesitueerde figuren worstelen met de leegte van hun bestaan en met het verlangen naar een zinvolle levensinvulling. Dit valt vrijwel samen met een intens liefdesverlangen en de wens naar een huwelijk en kinderen. De protagonisten worden als gevoelswezens met een neiging tot illusievorming uitgebeeld, waarbij het laatste door vrouwelijke bezigheden als lezen, theaterbezoek en pianospel bevorderd wordt. Hun hooggespannen verwachtingen lopen maar al te vaak te pletter op de klippen van de realiteit, zodanig dat de meeste romans de geschiedenis van een ontuchtering vertellen. Dit gevoel gaat bij veel romanheldinnen gepaard met ziekte en lijden, voor sommigen leidt het conflict tussen droom en werkelijkheid zelfs tot een vroege dood. Lotgevallen zoals deze zijn een stereotiep verschijnsel in de Europese literatuur van het fin-de-siècle. De Franse literatuur kent het 'Bovarysme' en het type van de 'femme incomprise', en Elisabeth Bronfen heeft zich in haar studie 'Over Her Dead Body' (1992) met het vrouwelijke lijk als literair thema en motief bezig gehouden. Het is jammer dat Van Dijk dit onderzoek buiten beschouwing laat en daardoor de kans mist zijn resultaten in een breder kader te plaatsen.

Qua uiterlijk en persoonlijkheidsbeeld verdeelt Van Dijk de vrouwelijke hoofdpersonages uit de eerste periode in twee types: de sensibele, artificiële, meestal aristocratische vrouw tegenover de aardse, natuurlijke, meestal uit de lagere klassen afkomstige vrouw. Door voor het eerste type de term 'femme fragile' te introduceren doet Van Dijk hier wel een beroep op bestaand onderzoek, te weten de gelijknamige studie van Ariane Thomalla, echter zonder zijn bevindingen expliciet met de hare te vergelijken. Alle twee types maken deel uit van meestal starre handelingspatronen, waarin onoverbrugbare seksetegenstellingen, berustend op onveranderbare natuurlijke eigenschappen van de echtgenoten, tot veelal onoplosbare huwelijksproblemen leiden. Deze worden vooral veroorzaakt door de seksualiteit, een kwade macht die mannen en vrouwen ongelukkig maakt. Terwijl de vrouwen geacht worden een vergeestelijkte, moreel hoogstaande liefde na te streven, worstelen de mannen met hun zinnelijkheid en seksueel verlangen. De femme fragile bezwijkt onder haar vergeefse pogingen haar reinheid te bewaren; de aardse vrouw valt onder de funeste invloed van de man ten prooi aan verdierlijking.

De wetenschappelijke achtergronden voor deze personage- en handelingspatronen zijn volgens Van Dijk vooral te zoeken in een evolutionistisch georiënteerde psychologie en gynaecologie. Deze noemen als determinerende factor van het vrouwelijk bestaan de 'geslachtsfunctie', waardoor de natuurlijke bestemming van de vrouw in haar rol als moeder, echtgenote en huisvrouw ligt. De procreatieve functie van de vrouw wordt tegelijkertijd als bron van haar zwakte en ziekelijkheid geïdentificeerd. Het maatschappelijk debat is gekenmerkt door cultuurpessimisme, wat zijn weerklink vindt in de sombere sfeer in het proza. Hoewel het proza geen expliciete maatschappijkritiek bevat, had de eigentijdse feministische kritiek op het vrouwbeeld en het huwelijksconcept hier talloze aanknopingspunten kunnen vinden.

Opvattingen over natuur en natuurlijkheid blijven de literaire representatie van de vrouw

door de hele onderzoeksperiode heen bepalen. Rond de eeuwwisseling constateert Van Dijk het ontstaan van een nieuw type vrouwfiguur: de vitalistische vrouw. Ze staat tegenover de zielelijke *femme fragile*, net zoals haar voorgangster, de aardse vrouw. Ze is echter niet gestigmatiseerd door breideloze zinnelijkheid, maar belichaamt reinheid, levenskracht en gezondheid. Veranderingen in het ideologisch discours lopen volgens Van Dijk parallel: na de eeuwwisseling zou de visie op de lichamelijke gesteldheid van de vrouw positiever worden. Nu is het trefwoord *vitalisme* niet slechts van toepassing op het maatschappelijke debat maar tevens op een belangrijke eigentijdse literaire stroming. De geanalyseerde romans en verhalen worden echter slechts met de eerste genoemde context in verband gebracht en niet met de tweede. Hier openbaart zich een principiële gemis van Van Dijks studie: Het corpus verhalend proza wordt wel in een ideologische, maar niet in een bredere literaire context geplaatst. Bij de analyse van de representatie van vrouwen wordt dus geen rekening gehouden met de mechanismen van het literaire veld, die in dit verband minstens even belangrijk zijn als het ideologische discours.

In het proza na 1910 zet zich volgens Van Dijk de vitalistische tendens voort: de plot van de meeste prozawerken is zoals in de eerste periode te karakteriseren als een zoektocht naar de liefde, maar de nieuwere vrouwen hebben meer greep op hun leven dan de protagonisten van het ouder proza. Liefde wordt niet meer als blinde aandrijvingsmacht en noodlot uitgebeeld, maar als schone opdracht en bewuste keuze. Tegen de achtergrond van de beginnende vrouwenemancipatie draait de handeling nu vaak rond het conflict arbeid versus liefde, hoewel de teksten geenszins feministisch of sociaalkritisch getint zijn. Vanuit maatschappelijk oogpunt heeft dit proza volgens Van Dijk zelfs een behoudende en soms ronduit reactionaire tendens. Terwijl vrouwenarbeid in de teksten uit de eerste periode slechts een kwestie van noodzaak voor vrouwen uit de laagste bevolkingsgroepen is, treden er in het proza na 1910 steeds meer goed opgeleide burgerlijke vrouwen met een beroep op. Dat wordt echter bereidwillig opgegeven als er het 'ware' vrouwenleven met liefde, huwelijk en kinderen in het verschiet ligt. Als typisch vrouwelijk beschouwde eigenschappen zoals gevoel en intuïtie worden nu positiever gewaardeerd. Dit geldt ook voor de vrouwelijke seksualiteit: zinnelijkheid kan niet zonder beleid, maar de lichamelijke liefde is een natuurlijk onderdeel van een gezond vrouwenleven.

In het cultuurfilosofisch debat worden na 1910 de onverzoenbare dualismen steeds meer vervangen door noties van harmonie en synthese: de cultuur kan genezen door de bijdrage van de vrouw met haar gezonde geest, gezond lichaam en hoogstaande vrouwelijke waarden. De strijd voor vrouwenemancipatie profiteert van de toenemende belangstelling voor het gezondheidsvraagstuk en de terug-naar-de-natuur-beweging.

In het voorgaande is er uitvoeriger ingegaan op de resultaten van de proza-analyses dan op de ideologische context, die in Van Dijks boek veel ruimte beslaat. Het is zeker verdienen dat Van Dijk het wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke debat over het vrouwelijke geslachtskarakter aan de hand van tijdens zijn onderzoeksperiode in Nederland verschenen publicaties toelicht. De lezeres heeft in deze hoofdstukken echter vaak moeite gehad de aandacht bij het betoog te houden, want het gaat vaak om reeds bekende noties en discussies (evolutionisme, feminisme) die veel beknopter hadden kunnen worden behandeld.

In zijn slotbeschouwing stelt Van Dijk tevreden vast dat de door hem aangedragen context-informatie 'in wisselwerking met het realistisch proza geleid (heeft) tot een beter zicht op de ideologische tendensen in dat proza' (p. 361). Ten eerste viel dit te verwachten, de contextinformatie was immers gekozen naar aanleiding van de thematiek van het proza. Ten tweede wordt de verhouding tussen context en literaire teksten noch hier noch elders in het boek geproblematiseerd. Heeft het wetenschappelijke en cultuurkritische discours de literatuur beïnvloed? Of andersom? Of is er helemaal geen causaal verband? Enkele pagina's verder doet Van Dijk een voorzichtige poging de verhouding tussen proza en context te beschrijven: 'Met hun thematiek bevinden realistische auteurs zich veelal in het vaarwater van actuele vraagstukken. [...] Tegelijkertijd is het proza een stem in het debat [...]' (p. 367). Een wisselwerking dus? Het laatste woord lijkt me hierover nog niet gesproken. Welke invloed heeft het verschil in betoogvorm (discursief versus narratief) op de 'boodschap' van de twee bronnencorpora? Dat er in het proza het persoonlijke perspectief overheerst, terwijl de discursieve geschriften vooral vanuit het publieke perspectief argumenteren, lijkt me een te vanzelfsprekende observatie.

Het gender-perspectief dat aan Van Dijks studie ten grondslag ligt kent een blinde plek: de

auteurs van de romans en verhalen. Er wordt helaas niet onderzocht of de sekse van de auteur invloed heeft op de representatie van vrouwelijke personages.

Ondanks de bekritiseerde aspecten heeft Van Dijks studie ongetwijfeld haar sterke kanten – die liggen vooral in de levendige, grondige en originele tekstanalyses – en zijn verdiensten – het bestudeerde corpus romans en verhalen verdient zowel in literatuurwetenschappelijk als in sociaal-historisch opzicht de aandacht. Bijvoorbeeld draagt het boek bewijsmateriaal aan voor de stelling dat moderne literatuur die in poëticaal opzicht conventioneel en epigonaal is, ook op het ideologische vlak geen normdoorbrekend potentieel bezit.

Maria Leuker

‘Verrek, waar is Berlijn gebleven?’ Nederlandse schrijvers en hun kunstbroeders in Berlijn 1918-1945 / August Hans den Boef & Sjoerd van Faassen. Amsterdam/Den Haag : Uitgeverij Bas Lubberhuizen, Letterkundig Museum, 2002. – 245 p. (Schrijversprentenboek ; 47). ISBN 90-76314-89-6 Prijs: € 26,95

Berlijn vormde in de jaren twintig van de vorige eeuw een tegenpool van het burgerlijke Nederland, waar iedereen binnen de kleine elite elkaar kende. Nederlandse kunstenaars waren in Berlijn, op slechts één dag reizen van Nederland, verzekerd van anonimiteit. Uit August Hans den Boefs en Sjoerd van Faassens *‘Verrek, waar is Berlijn gebleven?’* blijkt eens te meer dat kunst en politiek in de Duitse hoofdstad nauw met elkaar verweven waren en de cultuur er in de jaren twintig een hoge vlucht nam. Den Boef en Van Faassen laten echter ook zien dat de culturele bloei schaduwzijden had. De extreme posities op politiek gebied resulteerden in straatgevechten en staatsgrepen en de kloof tussen rijk en arm was er veel groter dan in Nederland. Niet iedereen wilde met de armoede worden geconfronteerd, zoals blijkt uit een brief van Hendrik Marsman aan Arthur Lehning die toen in Berlijn studeerde: ‘En walg je niet voor alles van dat tuig, het proletariaat!’ Het uitgaansleven was berucht, ‘verloederd en liederlijk decadent’ (Eva Besnyö). Berlijn was een ‘opwindende stad’ (Joris Ivens) en een ‘absoluut zondig Sodom’ (Menno ter Braak). Ook werd vaak naar het hoge tempo van Berlijn verwezen: het was een harde stad met een ‘leven in moordend tempo [...] Jagen en vliegen waarheen?’ (George Martens). Eind jaren twintig nam Parijs de rol als internationaal artistiek centrum van Berlijn over en in 1933 ging de Republiek van Weimar ten onder en maakten de nationaal-socialisten een eind aan de culturele vrijheid.

Vanaf het eind van de negentiende eeuw tot op heden heeft Berlijn een grote fascinatie op schrijvers en kunstenaars uitgeoefend. Veel Nederlanders hebben de stad bezocht en sommigen – zoals Herman Heijermans van 1907 tot 1912 – hebben er zelfs gewoond. Heijermans en Frederik van Eeden, die overwoog zich in Berlijn te vestigen, lieten hun literaire werk in het eerste decennium van de vorige eeuw in sommige gevallen zelfs eerder in het Duits dan in het Nederlands verschijnen om te verhinderen dat er niet-geautoriseerde vertalingen van hun werk verschenen. Nederland tekende de Conventie van Bern pas in 1912 en voor die tijd kon oorspronkelijk in Nederland gepubliceerde fictie en non-fictie in het Duits worden vertaald zonder dat de betreffende auteurs daar een financiële vergoeding voor kregen. Heijermans, tot 1914 de meest gespeelde Nederlandse toneelauteur in Duitsland, was goed in de Berlijnse samenleving geïntegreerd en schreef voor Berlijnse kranten. Van Eeden had zijn hoop op de Duitse toneelwereld gevestigd mede omdat hij in Nederland in toenemende mate geïsoleerd raakte en bovendien na de liquidatie van zijn kolonie Walden grote schulden had. Maar de groep Nederlanders in Berlijn bestond tot 1914 uit veel meer mensen, onder anderen Bernard Canter, André Jolles, Cornélie van Oosterzee en Augusta de Wit.

Uit de citaten van de Nederlandse kunstenaars over Berlijn blijkt dat ze met Berlijn bijna altijd West-Berlijn bedoelen. De adressen die Den Boef en Van Faassen van de Nederlanders in Berlijn vermelden, maken duidelijk dat ze ook vrijwel allemaal in het Westen hebben gewoond. Oost-Berlijn was proletarischer en komt nauwelijks voor in de schriftelijk vastgelegde waarnemingen van de Nederlanders die er verbleven. De oostelijke grens van hun territorium werd gevormd door drie straten waarover Den Boef en Van Faassen een aardige zegswijze hebben opgenomen: ‘Berlijners noemden [...] de Leipziger Strasse de “Kaufstrasse”,